

کتابچهٔ مشخصات مدارس اصفهان*

قدرت‌الله پیشنهادزاده

در فهرست کتب خطی کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی نسخه‌ای است با عنوان کتابچهٔ مدارس اصفهان به شمارهٔ ۱۰۲۰ که بدین گونه وصف شده است: کتابچهٔ مشخصات مدارس اصفهان (فارسی - تاریخ) اطلاعاتی از مدارس معموره و مخروبه و بانیان و تاریخ بنا و سکنهٔ آنجاست. که برای ظل‌السلطان نوشته شده است.

نستعلیق سدهٔ چهاردهم در ۸ برگ ۱۷-۱۹ سطر و اندازهٔ ۱۳×۷ و ۲۲×۱۴ کاغذ سفید، جلد گالینگور (۱۷۰۸۵)^(۱)

ظل‌السلطان مسعود میرزا حاکم وقت اصفهان درخواست می‌کند تا گزارشی از مدارس دایر و آباد اصفهان را به او ارائه نمایند. نگارندهٔ گزارش آورده: میرزا حیدرعلی راقم کتابچه ولد جناب آقا میرزا مهدی در حجرهٔ مرحوم آقا محمد کاظم والد که از بهترین حجرات است و به وضع خوب و با سلیقه‌ای بنا شده

* *اشراق‌نامه*، بزرگداشت دکتر احسان اشراقی، زیر نظر دکتر محمد دبیرسیاقی، قزوین، انتشارات حدیث امروز (۱۳۸۱)، قدرت‌الله پیشنهادزاده، صص ۲۲۷-۲۳۶.

مدرس مقدمات و علوم ادبیه است و نیز تاریخ نگارش کتابچه را در شرح مدرسه صدر دارد که: قریب هفتاد سال است که از تاریخ بنای آن می‌گذرد و تاریخ بنای آن را ۱۲۳۷ نوشته است. از آنجایی که ظل‌السلطان در ۱۲۹۱ (بار دوم) مدت ۳۴ سال تا اوایل انقلاب مشروطیت حاکم اصفهان بوده لذا، هفتاد سال پس از بنای مدرسه صدر مقارن با ۱۳۰۷ ه. ق. است که راقم کتابچه مدرس مدرسه جدّه بزرگ، میرزا حیدرعلی به نگارش آن پرداخته است. در کتابچه هیجده باب مدرسه گزارش شده است:

- ۱- نوریّه ۲- کاسه گران ۳- نماور ۴- صدر ۵- جدّه بزرگ ۶- جدّه کوچک
- ۷- مبارکیه ۸- ملا عبدالله ۹- الماسیه ۱۰- مریم بیگم ۱۱- چهار باغ ۱۲- شاهزاده‌ها
- ۱۳- محله باب‌القصر ۱۴- علی‌قلی آغا ۱۵- میرزا مهدی ۱۶- میرزا حسین ۱۷- میرزا باقر ۱۸- حاجی حسن

در معرفی مدارس ترتیب خاصی مانند الفبایی یا تقدم و تأخر بنا در نظر گرفته نشده است. گویا شیوه ترتیب نگارش آن بر اساس مکان شروع برداشت گزارش بوده باشد. گزارش با ذکر اسامی نامهای خیابان و محله همراه است. بازار صباغان، نقش جهان، چهارسوق شاه، باب‌الدشت، حسن آباد، بازار عامه ... و نامهای مدرسین و متولیان و بانیان مدارس:

مدرسه نوریّه: میرزا نورالدین محمد انصاری و میرزا عبدالحسین هرنندی و میرزا

رضی

مدرسه کاسه گران: میرزا مهدی اردستانی حکیم‌الملک، خلف مرحوم سید جعفر

دارابی

- مدرسه نماور: نامورسلطان زوجه مرحوم حکیم‌الملک و میرزا بدیع درب امامی
و عبدالرزاق رشتی و آقاجمال خوانساری
- مدرسه صدر: آخوند ملا محمد کاشانی (حکیم و زاهد معروف متوفی ۱۳۳۳ق)
و جهانگیرخان قشقایی و حاجی میرزا ابوالقاسم کلباسی شیخ‌العراقین
- مدرسه جده کوچک: میرزا محمدعلی هرندی
- مدرسه جده بزرگ: شاه عباس ثانی و محمدعلی کاشانی (احفاد مرحوم نراقی) و
محمدحسین همدانی و میرزا حیدرعلی ولد میرزا مهدی و میرزا محمد
علی از احفاد آقاجمال خوانساری
- مدرسه مبارکویه: مشیرالملک
- مدرسه ملاعبدالله: ملاعبدالله شوشتری و حاجی میرزا بهاء و ملاصادق خوانساری
و شاه سلیمان
- مدرسه الماسیه: میرزا ابوالقاسم شیخ‌العراقین و میرزا عبدالجواد کلباسی
- مدرسه مریم‌بیگم: میرزا سلیمان‌خان رکن‌الملک و حاجی میرزا جعفر ولد میرزا
محمدعلی امام جمعه سابق
- مدرسه چهار باغ: میرزا مهدی مدرس و شاه سلطان حسین
- مدرسه شاهزاده‌ها: میرزا ابوالقاسم کلباسی
- مدرسه محله باب‌القصیر: حاجی سید اسدالله و مریم‌بیگم
- مدرسه علی‌قلی‌آغا: حاجی شیخ ابوالقاسم قاضی
- مدرسه میرزا مهدی: میرزا سیدعلی ولد میرزا سیدحسن
- مدرسه میرزا حسین: سیدمحمد باقر و حاجی سیدجعفر

مدرسه میرزا باقر: ملا علی اکبر خوانساری
مدرسه حاجی حسن: میرزا ابوالقاسم کلباسی

متن

چون رأی بیضا ضیای بندگان حضرت مُسستطاب اشرف احمد ارفع اسعد والا ظل السلطان ارواحنا فداه اقتضا نموده که اطلاع بر مدارس اصفهان حاصل فرمایند از بانی و تاریخ بنا و سکنه و خرابی و آبادی هریک، لهذا در کمال تحقیق از روی بصیرت تحقیق شده و به عرض حضور میمنت ظهور می‌رساند مدارس که در حکم معموره است از این قرار است:

مدرسه نوریه: واقعه در طریق بازار جنب مسجد جامع عتیق اصفهان از بناهای میرزا نورالدین محمد انصاری که از احفاد جابر بن عبدالله انصاری رحمة الله علیه بوده، در زمان شاه سلیمان بنا کرده، گویا رتبه وزارت داشته، بنای آنجا از گچ و آجر می‌باشد. هیجده باب حجره دارد. دو صفا نمازخانه، حوض آب در وسط مدرسه است. سکنه مدرسه همیشه ادبا و فصحاء و خطاطین و اهل هنر بوده‌اند. حالا به همان وتیره معدودی از آن جماعت منزل دارند.

جناب میرزا عبدالحسین هرنندی در آن مدرسه سکنی دارد. روزها چند نفر طلاب از خارج مدرسه می‌آیند. درس مقدمات می‌گویند.

موقوفات بسیار دارد. ولی در تصرف وقف نیست. فعلا به قدر پنجاه تومان منافع مستغلات دارد که به مصارف خادم و صرف روشنایی و آبکشی مدرسه می‌رسد و بیست تومان از این پنجاه تومان را کارگزاران حضرت مستطاب اشرف والا قریب به ده سال است که مستمراً نبات مزرعه جشیران کرون که مخروبه

بوده است و به قواعد شرع اجاره فرموده‌اند، مستمراً هر ساله مرحمت می‌فرمایند تاریخ بنای مدرسه مطابق وقف‌نامه‌چه و کتیبه در مدرسه سنهٔ اربع و ستین و الف مائهٔ هجری است ۱۱۶۴. متولی حالیه آقامیرزا رضی از احفاد میرزا نورالدین محمد انصاری است.

مدرسهٔ کاسه‌گران: به فاصلهٔ پانصد قدم از مدرسهٔ نوریه در سمت یسار طریق بازار عامه است. از بناهای مرحوم آقا میرزا مهدی اردستانی ملقب به حکیم‌الملک است. در زمان شاه سلیمان به طریق اعراض سفر هندوستان کرده مدتها در آن حدود توقف کرده مشغول طبابت بوده از آنجا تدارک بنای مدرسه را نموده و در غیاب مشارالیه ساخته شده پنجاه و هشت باب حجرهٔ فوقانی و تحتانی دارد. وسط مدرسه حوض آب دارد. هیجده نفر طلبه دارد. صفةٔ نمازخانه دارد. مدرس جناب مُستطاب آقا سید (سینا)^(۲) خلف مرحوم آقا سیدجعفر دارابی اعلی‌الله مقامه در آنجا مدرس می‌باشد. موقوفات آن در اردستان است. تقریباً دویست تومان عاید می‌شود. تاریخ بنای مدرسه ثلاث مائهٔ بعد الف است ۱۱۰۳. متولی حالیه احفاد حکیم‌الملک سادات اردستانی هستند.

مدرسهٔ نماور: در وسط شهر اصفهان در کنار بازار عامه به فاصلهٔ صد قدم که به طریق محلهٔ باب‌الدشت می‌رود. آنچه مشهور است بین‌الاهالی چون بانی آنجا نماورسلطان زوجهٔ مرحوم میرزا مهدی حکیم‌الملک که بانی مدرسهٔ کاسه‌گران بوده است به این جهت موسوم به این اسم شده. شرح حال مشارالیه در طی مدرسهٔ کاسه‌گران معلوم شده قریب شصت حجرهٔ تحتانی و فوقانی دارد یکصد و بیست نفر طلبه دارد مدرس آنجا جناب حاجی میرزا بدیع درب امامی و جناب آقا میرزا عبدالرزاق رشتی هستند در زمان بانی تولیت با مرحوم میرزا

رشیدای طباطبایی اردستانی بوده است. و بعد از آن به ارشد اولاد که تا حال نسلماً بعد نسل به سادات طباطبایی اردستانی مفوض است و مداخله می نمایند. مرحوم آقاجمال خوانساری ناظر بوده. بالفعل قریب به دویست تومان موقوفه دارد به مصارف می رسد. تاریخ بنای مدرسه همان زمان بنای مدرسه کاسه گران است که زوج و زوجه ساخته اند به شش هفت سال فاصله که تاریخ؛ چنین می شود: سنه عشرین و مائۀ بعد الف ۱۱۲۰.

مدرسه صدر: از بناهای مرحوم حاجی محمدحسین خان صدر اعظم اصفهانی است. در زمان خاقان مغفور فتحعلی شاه البسه الله تعالی حلال النور ساخته شده است در بازار عامه اصفهان قرب باروی اشرف و محمود افغان واقع است مدرسه با صفایی است. باغچه های منظم خوبی دارد. شصت و دو باب حجره تحتانی و در زوایا دارد. طلاب محصل خوب دارد. نسبت به سایر مدارس طلبه^(۳) چندان ندارد. طلاب آنجا قریب به هشتاد نفر می شوند. مدرس آنجا جناب آخوند ملا محمد کاشانی و جناب جهانگیرخان قشقایی هستند. قریب یکصد و پنجاه تومان موقوفات دارد. متولی جناب مُستطاب آقای حاجی میرزا ابولقاسم کلباسی شیخ العراقین دام افضاله هستند در حقیقت این مدرسه خیلی منظم است. بنا قریب هفتاد سال است ۱۲۳۷.

مدرسه جدّه کوچک: من حیث الوضع و من حیث البانیه جدّه بزرگ. والد صفی میرزای صفوی ملقب به ابوالبقاء ولد ابوالمظفر شاه عباس موسوی حسینی بهادرخان ساخته در بازاری که از بازار عامه جدا می شود از محل معروف به در قهوه کاشان پنجاه و شش اطاق فوقانی و تحتانی دارد و شصت هفتاد طلبه محصل دارد. طلاب آنجا از جانب متولی هر نفری ماهی سی شاهی الی سه هزار دینار به

قدر مراتبهم مقرری دارند. متولی آنجا جناب میرزا محمد علی هرنندی است. مدرس معتبری ندارد. طلاب باسواد دارد. اغلب طلاب آنجا خارج از مدرسه درس می‌خوانند من حیث‌الوضع خوب منظم است. متولی آنجا مردی مقدس و خدانشناس است و تاریخ بنای مدرسه فی شهر رجب‌المرجب فی شهر سبع و خمسين بعد الف ۱۰۵۷.

مدرسه جدّه: من حیث‌الوضع بزرگ و حیث‌البانیه جدّه کوچک شاه عباس ثانی صفوی بنا کرده هفتاد و دو حجره فوقانی و تحتانی دارد. حجرات فوقانی بلا سکنه مخروبه از بی مواظبتی خیلی مغشوش است. حجرات تحتانی را هم بعد از وضع زوایا که حجراتش مخروبه بلاسکنه است. به قدر بیست نفر طلبه محصل دارد. نهر آب از وسط مدرسه عبور می‌کند. در سال پنج ماه آب ندارد. در سایر شهر آب متوالی جاری است. قریب دویست و پنجاه تومان موقوفه دارد. چهل پنجاه تومان از آن به مخارج خادم و روغن چراغ و بوریای مسجد و صفه‌ها می‌رسد. مابقی را از میان می‌برند به مصارف برخلاف قرارداد واقف می‌رسد. چند نفر طلبه خوب دارد و دو سه نفر هم مدرس دارد. یکی جناب آقا میرزا محمدعلی کاشانی از احفاد مرحوم نراقی، دیگری جناب آقامیرزا محمد حسین همدانی و جناب میرزا حیدرعلی راقم کتابچه ولد جناب آقا میرزا مهدی در حجره مرحوم آقا محمدکاظم والد که از بهترین حجرات مدارس است و به وضع خوب و باسلیقه بنا شده مدرس مقدمات و علوم ادبیه است. متولی اسمی بالفعل میرزا محمدعلی از احفاد آقاجمال خوانساری است ولی مداخله با غیر است. تاریخ مدرسه قریب به دویست و بیست سال است.

مدرسه مبارکيه: جنب خانه جناب جلالتمآب آقای مشیرالملک واقع است. خوب مدرسه (ای) است لکن از بی پرستاری قریب به انهدام است. گویا جناب جلالتمآب خیال تعمیر آن را دارند که دایر فرمایند در صورتی که دایر شود اسباب دعای خیر است و از صدقات جاریه خواهد بود.

مدرسه ملا عبدالله: واقعه در چهارسوق شاه قرب میدان نقش جهان در زمان شاه سلیمان ساخته شده است و به اسم ملا عبدالله شوشتری که مخصوصاً او را از اماکن مشرفه آورده اند به جهت تدریس طلاب و مدرسه را به اسم آن مرحوم شهرت داده اند موقوفات قلیلی دارد. حجرات فوقانی و تحتانی دارد. نهر آب از وسط مدرسه جاری است. طلبه هیچ ندارد. حجرات آنجا را به کرایه می دهند. مذهب و مکتب دار. اهل بازار انبار بقالی و قصابی و غیره قرار داده اند. متولی جناب شیخ الاسلام هستند. سکنه معروف آنجا حاجی میرزا بها و حاجی ملا صادق خوانساری است. تاریخ بنا زمان شاه سلیمان است.

مدرسه الماسیه: از بناهای صفویه است. واقع است در آخر بازار چهارسوق مقصود که به سمت دروازه حسن آباد می رود. مدرسه خوب و محکم و خوش بنایی است. هشت هفت حجره تحتانی و فوقانی دارد. طلاب آنجا سی نفر می شوند که تمام محصل می باشند. موقوفه جزیی دارد که وفا به مصارف آنجا نمی کند. تولیت با جناب مستطاب حاجی میرزا ابوالقاسم شیخ العراقین است که حالا تفویض به جناب مستطاب حاجی میرزا عبدالجواد کلباسی است. تاریخ بنا همان زمان صفویه است.

مدرسه مریم بیگم: دختر شاه صفی بوده. در ابتدای بازار چهارسوق حسن آباد است از قراری که در تواریخ نوشته شده بدو گمرکخانه شهر بوده

چون به تقریبی که عجله در بنای آن داشته‌اند و وجه آن موجب تطویل می‌شود گمرکخانه را مدرسه کرده‌اند از وضع و محاذات و ایمنی مدرسه معلوم است که بنای گمرکخانه بوده. مدت‌ها بود که مخروبه و بایر بود جناب فخرامتنصاب میرزا سلیمان خان رکن‌الملک در مقام آبادی آنجا برآمدند. به مخارجات کلی دایر شد. حالیه چند نفر طلبه دارد. شهرییانه می‌دهند به طلاب. موقوفات در اغلب ولایت دارد، بخصوص در اصفهان که موقوفات کلی دارد و هیچ‌یک به تصرف موقوف علیه نیست. طومار و کتاب وقفنامه‌چیه مفصلی دارد که نزد جناب مستطاب حاجی میرزا جعفر ولد مرحوم آقا میرزا محمدعلی امام‌جمعه سابق بوده است. متولی این مدرسه بالفعل خداست و محاسب حضرت حجة الله یوم یقوم الحساب.

مدرسه چهارباغ: از بناهای شاه سلطان حسین صفوی است در نهصد و دوازده هجری بنا شده و در نهصد و بیست و هفت تمام شده که مابین بنا و اتمام پانزده سال است. یکصد و بیست و پنج اتاق در تحتانی و فوقانی و زوایا و مهتابی‌های روی به باغ شیرخانه و روی به بازارچه بلند دارد. چهل نفر طلاب مقرری‌دار دارد که تماماً را متولی از یک تومان و شش‌هزار در ماه مقرری می‌دهند. به‌حسب مراتبهم موقوفات به فراخور این مخارجات چند سال است که به مرحام خاص بندگان حضرت مستطاب اشرف والا روحی فداها به تصرف وقف درآمده است که به مصارف می‌رسد. خرابی چندانی هم ندارد و در هر سال یک بار جناب مستطاب حاجی میرزا مهدی مدرس که از زمان شاه سلطان حسین نسلاً بعد نسل متولی بوده‌اند تعمیرات لازمه را متحمل می‌شوند و کمال انتظام را دارد.

مدرسه شاهزاده‌ها: در روال بازار صباغان ظهرحمام، معروف به شاهزاده‌هاست. از اولاد و سلاطین صفویه ساخته‌اند. تشخیص درستی از بانی به

دست نیامده. بیست و سه حجره تحتانی و فوقانی دارد و بیست و پنج نفر طلبه محصل دارد. تولیت آن با جناب حاجی میرزا ابوالقاسم کلباسی است. موقوفات هیچ ندارد (یا) داشته است از میان رفته است. تاریخ بنا مأخذ صحیح به دست نیامده.

مدرسه واقعه در محله باب‌القصر: از بناهای مرحومه مریم‌بیگم دختر صفی‌میرزای صفوی، بانی مدرسه واقعه در چهارسوق حسن‌آباد است. مدت‌ها بود مخروبه افتاده بود. بیست و پنج سال قبل از این مرحوم حجة الاسلام حاجی سیداسدالله تعمیر کردند و به سجده آبادی درآمده که تاکنون معمور است و قریب بیست و پنج شش حجره دارد. طلاب محصل در آنجا موجود است.

مدرسه علی‌قلی‌آغا: واقعه در چهارسوق علی‌قلی‌آغا که یکی از خواجگان سلاطین صفویه است در همان زمان که مدرسه مریم‌بیگم ساخته شده بنای این مدرسه و مسجد و حمام و بازارچه واقعه در محله بیدآباد به اسم علی‌قلی‌آغا بنا شده است. موقوفات زیاد دارد. هیچ‌یک به تصرف نیست. بالفعل جناب مستطاب حاجی شیخ ابوالقاسم قاضی سلمه‌الله تعالی در آنجا مشغول به نماز جماعت هستند.

سه مدرسه دیگر در محله بیدآباد است: یکی معروف به مدرسه میرزا مهدی است که واقع است در راه معبر بیدآباد سرجوی معروف به باباحسن. اختیار آن با جناب مستطاب آقا میرزا سید علی ولد میرحمیت‌پناه آقا میرزا سید حسن اعلی‌الله مقامه است. دو نفر سکنه دارد. مذکور است که به تصرف وقف داده شده و ملک است.

مدرسه دیگر مدرسه میرزا حسین است: که قرب مسجد مرحوم حجة - الاسلام حاجی سید محمد باقر اعلی الله مقامه که یکی از اعیان شهر بوده در همان زمانها که بیدآباد آباد شده ساخته اند. طلاب محصل دارد و اختیار آن با جناب مستطاب آقای حاجی سید جعفر است.

مدرسه دیگر مدرسه میرزا باقر است: که مسجد و مدرسه اتصال به یکدیگر دارد در محله بیدآباد طلبه ندارد. دو نفر مکتبدار در آنجاست. پسر مرحوم ملا علی اکبر خوانساری در آنجا مشغول به نماز جماعت است. میرزا باقر از اعیان شهر اصفهان بوده است.

مدرسه مرحوم حاجی حسن: قرب مسجد حکیم از بناهای مرحوم حاجی کلباسی اعلی الله مقامه می باشد. قریب سی نفر طلبه دارد که محصل می باشند. موقوفات هیچ ندارد. کفالت طلاب را حتی الامکان جناب مستطاب حاجی میرزا ابوالقاسم کلباسی می فرمایند. قریب پنجاه سال است ساخته شده است. والسلام.

یادداشتها:

۱. فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تالیف محمدتقی دانش پژوه و بهاءالدین علمی انواری، ج ۲، ص ۱۰۵ (ش ۲ سنای سابق) انتشارات مجلس تهران (۱۳۵۹) تصویر کتابچه دارای یادداشت، در مجموعه اهدایی استاد دانش پژوه به کتابخانه استاد مینوی نگهداری می شود.

۲. ظ

۳. بطله